

УДК 140(497.1)“17/18”::003.34

ЗАРОДЖЕННЯ СЕРБСЬКОГО ПРОСВІТНИЦТВА, КЛАСИЦИЗМУ ТА ПЕРЕДРОМАНТИЗМУ: РЕЦЕПЦІЯ ЯК ТВОРЧІСТЬ

Сава ДАМ'ЯНОВ

Новосадський університет (Сербія)

вул. Д-ра Зорана Джинджича, 2, Новий Сад, 2100, e-mail: koderdam@nscable.net

Кафедра сербської літератури

У статті на прикладі творчості видатного сербського мислителя епохи Просвітництва Досифея Обрадовича досліджуються актуальні проблеми рецепції письменства. Нове прочитання класики в світлі сучасних літературознавчих теорій дає змогу збагатити науку новим оригінальним матеріалом для створення цілісної картини розвитку красного письменства.

Ключові слова: теорія рецепції, креативне читання, Просвітництво, Досифей Обрадович, когнітивно-креативні практики.

В історії сербської літератури ім'я та творчість Досифея Обрадовича справедливо пов'язують передусім з епохою Просвітництва, хоча у його творчості чітко помітні риси передромантизму і класицизму¹. Якщо для Просвітництва характерними є, зокрема, своєрідний енциклопедизм та культ знань (можливо, навіть більше, ніж культ розуму), а класицизм і передромантизм як літературні формації передбачають певні культурно-історичні (й історичні загалом!) зразки, то постає запитання щодо напрямів енциклопедичних зацікавлень Досифея, тобто, які зразки традиції (зокрема з його епохи) він як автор утвердив? Це запитання набуває більшого сенсу зважаючи на те, що просвітницька література не тяжіє до “оригінальності” в значенні, якого цьому поняттю надавали романтики, а до інтелектуальності та інтертекстуальності (в сучасному розумінні цього поняття); можна сказати, що ця епоха – після середньовіччя та до виникнення постмодернізму – переживає період **писання як читання**, тобто читання і писання трактує не як паралельні чи гетерогенні види діяльності, а як гомогенну когнітивно-творчу практику.

Перефразувавши слова Борхеса про самого себе, можемо стверджувати, що й Досифей був більше читачем, аніж письменником. Найкраще про це свідчать його “Життя і пригоди”: це здебільшого автобіографія про читання та навчання (чи то про шлях до знання) загалом, де видно, що Досифей насправді повторив попередню сербську писемну традицію, а згодом увів у неї деякі нові зразки – сучасні або запозичені з минулих епох. Традиційні тези про еkleктичний характер творчості Досифея з перспективи, про яку йдеться у даному випадку, оцінюють його позитивно, більше того, той

¹ *Деретій Јован*. Поетика Доситеја Обрадовића. Београд 1974; *Павић Милорад*. Историја српске књижевности класицизма и предромантизма. Београд 1979.

еклектицизм надав йому **інтелектуального** характеру, який у добу постмодернізму став головною особливістю літератури та мистецтва. Тому традиційні компаративні дослідження впливів чи контактних зв'язків з іншими культурами мають тут певну, але не найвагомішу цінність: найбільш релевантним видається підхід, який феноменологічно вивчає його опус як практику писання, засновану, по суті, на читанні, яке, знову ж таки, пропагує деякі літературні й культурні моделі в Сербії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Можемо метафорично уявити Досифея Обрадовича як середньовічного переписувача-письменника, який ніколи не клав пергаменту і пера на коліна, не відкривши перед собою принаймні одну Книгу: читання ініціює писання, самого писання без читання (прочитаного) не існує.

Якщо Досифеєва рання молодість минула у поєднанні читацької та письменницької ініціації, коли він практично по-донкіхотськи ототожнював себе з житійною та іншою подібною літературою, то його дозрівання означене подорожжю до нових знань (тобто книг) і творчою переробкою прочитаного і вивченого. Середньовічні та барокові впливи (включно з російсько-українськими, зокрема з впливом Рачанської школи!) деякою мірою пов'язані з впливами античного світу, які використовуватимуться згодом: тобто, візантійське культурне коло зберігало зв'язок з античним світом (передусім грецьким), але ця модель жодною мірою не була домінантною; в Досифея саме вона, підтримана просвітницьким повторним відкриттям античного світу, стане в цій фазі домінантною. Популяризуючи в сербській літературі і культурі передусім байки як жанр, Досифей насправді утверджував античну духовність загалом, і це чітко простежується у всій його творчості²: зважаючи на те, що Досифей дуже рано почав вивчати грецьку, а згодом і латинську мову, він протягом трирічного навчання у Смирні (1766–1768) здобув ґрунтовну класичну освіту. Серед десятків античних письменників, науковців і філософів, яких Досифей згадує у своїх текстах, присутні передовсім найбільші – починаючи від Гесиода, Езопа і Геродота, не оминаючи й Еврипіда, Платона й Аристотеля, до Горация, Цицерона і Вергілія; при цьому він різними способами портретує славетних особистостей античного світу. Звичайно, таке його захоплення мало величезний вплив на інтенсивність проникнення античної спадщини у сербську культуру тієї доби: адже Досифей був передусім “ексклюзивним читачем”, тобто таким, чиє читання значною мірою впливало на публіку. До того ж (нео)класицизм в інших тогочасних європейських літературах і в системі освіти (на теренах Південної Угорщини протягом XVIII ст. існувало також багато сербсько-латинських гімназій, в яких, зокрема, навчали поезики і риторики!) дав додатковий поштовх для формування в нашому середовищі культурного зразка, який небезпідставно трактують як (нео)класицистичний. Серед сербських класицистів Досифей за свого життя і після смерті був однією з культових постатей, про що свідчить також факт, що його байки готував до друку найбільший і найвпливовіший із них – Лукіян Мушицький, який – попри заборону могутнього митрополита Стратимировича! – на початку XIX ст. особисто зустрічався з Досифеєм, а одразу після Досифеєвої смерті (1811) присвятив йому оду (“Пам'яті Досифея Обрадовича”).

Цей великий читач класичної античної літератури не лише пропагував її літературні зразки як взірцеві, а й популяризував у Сербії історичні постаті чи філософські ідеї, що відповідали новому просвітницькому духові (культ розуму і раціональних знань, “доброчесність” як чеснота тощо). Крім того, сентименталістські і передромантичні віяння в сербській культурі також є значною мірою плодом Досифеєвої читацько-творчої

² Стојановић В. Миодрaг. Доситеј и антика. Београд 1971.

презентації: ще раніше, ознайомившись з італійською літературою, в 70-х роках XVIII ст. він вивчав французьку мову і цією мовою читав твори французьких та англійських письменників, вивчаючи таким чином у своїх подальших центральноевропейських та західноєвропейських подорожах згадані віяння з першоджерел. Філософія Руссо як ключ нової передромантичної чуттєвості добре відома Досифею Обрадовичу, про що свідчать не лише згадки про ідеї Руссо, а й виразна присутність культу природи і сентиментальної чуттєвості в багатьох Досифеєвих творах. Показовим є такий факт: він рекомендує читачам Даниеля Дефо, чий “Робінзон Крузо” (в більшості європейських літератур, в тому числі сербській) став найпопулярнішим романом у дусі культу природи, який сповідував Руссо, і природної людини; не менш важливими є згадки про Річардсона – одного з найвпливовіших авторів англійського сентиментального роману; врешті, в “Собранні...” (1793) він опублікував малу збірку східних оповідань, які представляють репрезентативну оповідальну течію нового літературного напрямку.

І все ж найважливішу роль у формуванні передромантичної і сентименталістської чуттєвості в сербській культурі Досифей відіграв протягом свого кількарічного перебування в Трієсті на початку XIX ст., де став центральною постаттю так званої триєстської поетичної школи³, з якою безпосередньо чи опосередковано пов’язані провідні сербські представники передромантизму – починаючи від Йована Дошеновича і Йована Пачича, а також Сави Мркаля і Павла Соларича і закінчуючи Єфтимієм Поповичем і Вікентієм Ракичем. Дружба з останнім з них мала особливе значення, і не лише тому, що вплинула на переїзд Ракича до Белграда і відкриття місцевої богословської семінарії, а й тому, що завдяки цим стосункам виокремилися два протилежні, але поєднані між собою напрями сербського передромантизму: сентиментально-“чуттєвий” (пов’язаний з просвітницьким раціоналізмом Досифея) і містично-фантастичний (пов’язаний з релігійною утилітарністю Вікентія Ракича). Підтримка Досифеєм культурно-просвітницької і літературної діяльності Вікентія Ракича (відомого автора десятистопних релігійних віршів і поезій) свідчить про певний поворот в його – Досифеєвій – поетиці, поворот, який, без сумніву, ґрунтується й на вже згаданих рецептивних імпульсах: очевидно, що йому вже раніше був відомий культовий твір передромантичної прози “Страждання молодого Вертера” Гете (друга частина “Життя і пригод” написана, можна сказати, в епістолярній формі!), він також звернувся до народної творчості, яка перебувала поза просвітницько-критичним фокусом (у “Пісні про визволення Сербії” з 1790 р. пізніше використаний десятистопний вірш) і взагалі наповнив свою творчість патріотичними настроями (крім згаданого вище, важливим є також “Вірш про повстання сербів” 1804 р., присвячений Карагеоргію і сербським повстанцям). Наслідком такої орієнтації став переїзд Досифея до Белграда (1807), де останні роки свого життя він присвятив національно-просвітницькій і політичній діяльності.

Не дивно, що Досифей Обрадович як читач пропагував у сербській культурі передусім ідеї античності (відповідно, відіграв важливу роль у формуванні класицизму), а згодом полишив ту парадигму і, керований іншим читацьким досвідом, звернувся до сучаснішої на той час течії – передромантичної, оскільки Просвітництво як духовні рамки було основою обох названих літературних напрямів. Читач Досифей, звичайно, є найважливішим у просвітницькому контексті, оскільки просвітницькі ідеї він пропагував й остаточно утвердив у сербській культурі і суспільстві загалом. Культ розуму, культ просвітництва, науки, знань і якнайширше трактованої освіченості були визначальними

³ Павић В. Милорад. Рађање нове српске књижевности. Београд 1983, стр.427-441.

у його погляді на світ. Джерела такого його світосприйняття детально проаналізовані в численних дослідженнях, причому настільки детально, що інколи про Досифея як письменника забували, а утверджували його як автора популярно-філософських творів, що не сприяло популярності і науковій провокативності його творчості у сучасному світі. Не ставлячи за мету коментувати літературу, яка була джерелом Досифеєвих просвітницьких ідей, починаючи від грецьких, продовжуючи німецькими, англійськими і французькими, хочу наголосити на важливому факті: **читання** і творче осмислення всіх тих джерел (відповідно до конкретної сербської культурної мапи тієї доби) були вирішальними для сербського Просвітництва, і такі процеси неможливо звести до простої категорії “впливу” чи “перекладу”. Зрештою, коли йдеться про широку Досифеєву перекладацьку діяльність, її не можна вважати другорядною (навіть у контексті романтичного розуміння оригінальності!), оскільки відомо, що літературні та інші писемні традиції живуть лише в перекладах – як в окремих національних культурах, так і загалом у всьому світовому надбанні. Так, греки читають у перекладі Гомера, італійці – Овідія і Данте, англійці – Чосера і Шекспіра, як і серби твори своїх середньовічних письменників у перекладі з сербсько-слов'янської сучасною сербською мовою; навіть “Біблію” як найвідомішу книгу новітньої цивілізації рідко хто (чи ніхто?) читає мовами, якими писана (особливо Старий завіт). **Переклад** як сутнісний екзистенційний модус писемної спадщини кидає інше світло й на творчу спадщину Досифея Обрадовича, а його компіляції зарубіжних філософських авторів повною мірою відповідають енциклопедичному духові Просвітництва і свідчать про те, що ідеї тієї епохи входили в нашу культуру власне так, як їм і належало б – за допомогою читання і збагачення знання, яких у той час дуже бракувало. Досифей на це вказав не лише своїм палким пропагуванням книг (замість дзвонів і дзвіночків), а ще переконливіше тим, що у своїх творах він майже завжди звертався до реальних чи уявних читачів (починаючи від “Листів до Харлампія” і аж до приватного листування!), тобто до конкретної публіки! Лише з такою публікою (а він її мав!) читання могло утвердитись як практика створення нових культурних моделей: при цьому він був зовсім іншим читачем, ніж Св.Сава (також великий читач-еклектик-перекладач, який, як і Досифей, створив у нас певну духовну і культурну модель!), оскільки його читацька практика виразно динамічна, еволютивна, модифікована різними фазами, а не заснована на одній домінуючій детермінанті. Наступний великий реформатор сербської культури, Вук Стефанович Караджич, в контексті читання як творення нових парадигм буде ближчим до Св.Сави, ніж до Досифея, причому настільки, що спиратиметься на одну сферу як домінуючу (в його випадку це народна література і фольклорна спадщина загалом), тому й здається, що Досифей власне через гетерогенність, розмаїття і динамізм **читання як вписування (формування) Нового** на рівні літератури, культури і духовності загалом ближчий до сучасної чуттєвості, ніж Вук і Св.Сава.

Досифеєва матриця, як би її не описали, в жодному разі не може бути трактована як одноманітна; вона залишала вільний простір для власної адаптації і залишає для нових читань. Він усвідомив і використав переваги галактики Гутенберга, яка власне протягом XVIII ст. повністю була прийнята в сербів, але, попри все, це йому було зрозуміло (і його особистий досвід це підтвердив), що читання вже не є і ніколи не буде переважно сакральним актом (як у часи середньовіччя і частково в добу бароко!), бо міська аудиторія сприймала його як розвагу і водночас як освітню активність. Привізши зі собою до повстанського Белграда особисту бібліотеку, Досифей показав, у чому передусім шукає натхнення і в якому напрямі скерована його творчість: образно кажучи, його

бібліотека формувала бібліотеки тих, хто його читав, з ким його пов'язували нова чуттєвість і нова духовність. Тому наприкінці знову повертаюся до Борхеса, парафразованого на початку цього тексту: вавилонська бібліотека як метафора цивілізації була й для Досифея Обрадовича, у властивий йому спосіб, нав'язливою ідеєю, але він, на відміну від Борхеса, хотів за допомогою її "дописування" (еклектично-інтертекстуальних парафраз) здійснити просвітницьку місію, хоча насправді досяг більшого, оскільки, по суті, вплинув і на формування двох нових літературних напрямів, які ознаменували сербську літературу на межі XVIII–XIX ст., подарувавши їй кількох найвидатніших авторів, таких як Лук'ян Мушицький, Стерія і батько сербського роману Мілован Видакович. З огляду на те, що й багато інших талановитих тогочасних письменників, кожен у свій спосіб, є нащадками Досифеевих ідей і творчості, сучасна наука про сербську літературу ввела періодизаційно-поетичний термін "література Досифеевої доби"⁴, який, навіть якщо небагато говорить про самих авторів, котрих охоплює, свідчить про факт, що власне Досифей Обрадович є творцем культурної моделі, яка була в Сербії домінуючою ще впродовж багатьох десятиліть.

Переклад *Наталії ХОРОЗ*

APPEARANCE OF SERBIAN ENLIGHTMENT, CLASSICISM AND PRE-ROMANTICISM: RECEPTION AS CREATIVE WORK

Sava DAMIANOV

*University of Novy Sad (Serbia)
2, Dr Zoran Dzhyndzhych Str., Novy Sad, 2100, e-mail: koderdam@nscable.net
The Chair of Serbian Literature*

Creative work of an outstanding Serbian thinker of the age of Enlightenment Dosyteus Obradovich has been chosen to investigate topical problems of the reception of literature. New perusal of classic in the light of modern critical theories may help to enrich science with new materials for developing the integral notion of literature.

Key words: theory of reception, creative reading, Enlightenment, Dosyteus Obradovich, creative practices.

Стаття надійшла до редколегії 04.06.2009

Прийнята до друку 30.06.2009

⁴ Деретіш Јован. Историја српске књижевности. Београд 1983.